

University of Groningen

Offiziell Sprooch

Jans, J.H.; Harten, H. van

Published in:
Ars Aequi

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2007

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Jans, J. H., & Harten, H. V. (2007). Offiziell Sprooch. *Ars Aequi*, 78-85.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Offiziell Sprooch

Prof. mr. Jan H. Jans en mr. Herman van Harten*

AA2007-04

Hof van Justitie (Grote kamer), 19 september 2006, zaak C-506/04, Graham J. Wilson tegen Ordre des avocats du barreau de Luxembourg en zaak C-193/05, Commissie tegen Groot-hertogdom Luxemburg¹

1 INLEIDING

De relatie tussen de juridische professional en het Europees recht is misschien wel het best te vergelijken met een warmhoudplaatje. Door de jaren heen heeft het Hof van Justitie onder meer een groot aantal belangwekkende uitspraken gedaan waarin ‘de advocaat’ centraal staat. De relatie is af en toe verhit geweest, blijft daardoor gemiddeld warm, en is tot op heden nog maar weinig echt bekoeld.

In de beide uitspraken ontmoeten we opnieuw de advocaat in zijn relatie tot het uitoefenen van een praktijk in een andere Europese lidstaat, anders dan in zijn ‘land van oorsprong’. We zien opnieuw advocaten pleiten over de beroepsuitoefening van advocaten.² De uitspraken maken het voor de Europese advocaat weer een stukje makkelijker om onder zijn oorspronkelijke beroepstitel (*hometitle* in het jargon) zijn beroep in andere lidstaten uit te oefenen.

Materieelrechtelijk middelpunt van beide zaken is een botsing tussen het Europees vestigingsrecht met de nationale wettelijke vereisten voor inschrijving van een buitenlandse Europese advocaat, die onder zijn oorspronkelijke beroepstitel in Luxemburg werkzaam wil zijn. Saillant punt in de onderhavige gevallen is dat niet over de verdragsrechtelijke vrijheid van vestiging wordt gestreden (43-48 EG), maar secundaire, harmoniserende wetgeving twistpunt van het geschil vormt. Het gaat dan om de richtlijn vestigingsrecht advocaten.³ In de behandeling presenteren we u ditmaal een viergangenmenu. Eerst gaan we uiteraard in op de ingrediënten: de feiten en het procesverloop. De rest volgt vanzelf: *Lekker juridisch!*

2 DE BASISINGREDIËNTEN: DE FEITEN EN HET PROCESVERLOOP

In wezen komen beide zaken neer op de interpretatie van de richtlijn vestigingsrecht advocaten. De ene zaak (*Wilson*) is via een concreet geschil voor de nationale rechter – in dit geval de Luxemburgse *Cour administrative d'appel* – bij het Hof van Justitie terechtgekomen. De nationale rechter had de lopende procedure geschorst en besloot prejudiciële vragen te stellen over de interpretatie van het Europees recht. De andere zaak (*Commissie tegen Luxemburg*) was een parallel gevoerde zaak en betrof een verdragsinbreukprocedure die door de Commissie was aangespannen. Luxemburg wordt in deze zaak verweten de richtlijn niet goed in het nationale recht te hebben geïmplementeerd.

Laten we eerst even kijken naar de feitenconstellatie in de zaak *Wilson*. Graham Wilson, een onderdaan van het Verenigd Koninkrijk, is *barrister*. Hij is sinds 1975 lid van de *Bar of England and Wales* (*Honourable Society of Gray's Inn*) en oefent sinds 1994 in Luxemburg het beroep van advocaat uit. Dat ging allemaal prima totdat hij in 2003 door de Luxemburgse *Conseil de l'ordre* werd opgeroepen voor een onderhoud ten einde zijn talenkennis na te gaan. Op grond van de Luxemburgse wetgeving behoort een advocaat ‘de taal van de wetgeving beheersen, alsook de administratieve en gerechtelijke talen in de zin van de wet van 24 februari 1984 inzake de talenregeling.’ Het gaat hier om het Frans, Duits en het Letzeburgs.

Wilson heeft zich, vergezeld van een Luxemburgse advocaat, gemeld voor dit onderhoud, maar de *Conseil de l'ordre* heeft deze laatste niet toegestaan het onderhoud bij te wonen. Bij aangetekende brief heeft de *Conseil de l'ordre* Wilson kennis gegeven van zijn besluit houdende weig-

* Prof. mr. Jan H. Jans is hoogleraar Bestuursrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen, mr. Herman van Harten is als docent en promovendus verbonden aan het Europa Instituut/Amsterdam Center for International Law, Universiteit van Amsterdam.

1 De volledige tekst van beide uitspraken is op de site van het Hof van Justitie te raadplegen: <http://curia.eu.int/jurisp/cgi-bin/gettext.pl?where=&lang=nl&num=79948891C19020293&doc=T&ouvert=T&seance=ARRET>.

2 Vgl. J.W. van de Gronden en K.J.M. Mortelmans, ‘Wouters: is het beroep van advocaat een aparte tak van sport?’, *AA* 51 (2002) p. 450.

3 Richtlijn 98/5/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 1998 ter vergemakkelijking van de permanente uitoefening van het beroep van advocaat in een andere lidstaat dan die waar de beroepskwalificatie is verworven, *PbEG* 1998 L 77/36-43.

ring om hem op het tableau van advocaten in te schrijven op de lijst van onder hun oorspronkelijke beroepstitel werkzame advocaten. Tegen dit weigeringsbesluit heeft Wilson beroep tot nietigverklaring ingesteld bij het *Tribunal administratif de Luxembourg*, die zich onbevoegd verklaarde om kennis te nemen van het beroep. Bij verzoekschrift belandt de zaak op het bord van de *Cour administrative d'appel* die enkele prejudiciële vragen stelde. Zoals gezegd, werd parallel aan de prejudiciële procedure een verdragsinbreukprocedure tegen het Groothertogdom Luxemburg door de Commissie aangespannen naar aanleiding van een in 2003 ontvangen klacht. Het Hof heeft in beide zaken op dezelfde dag uitspraak gedaan.

3 ALS AMUSE-GUEULE: FIJNPROEVEN AAN HET BEGRIJF 'RECHTERLIJKE INSTANTIE'

Voordat we toekomen aan de meer materieelrechtelijke merites van de uitspraken, serveren we u als *amuse-gueule* een beschouwing over die andere hierboven genoemde juridische professional: de rechter. Want daarover maakt het Hof in de zaak *Wilson* een aantal behartigenswaardige overwegingen, die een niet strikt aan de concrete casus gebonden werking zal krijgen.

Wat was namelijk het geval in de zaak *Wilson*? Het reguliere college waarbij tegen weigeringsbesluiten tot inschrijving op het tableau bezwaar kon worden gemaakt, het *Conseil disciplinaire et administratif* bestond enkel uit advocaten met de Luxemburgse nationaliteit. En in het beroepscollege tegen weigeringsbesluiten, het *Conseil disciplinaire et administratif d'appel*, hadden de advocaten het overwicht gekregen op de beroepsrechters. Weliswaar bood de Luxemburgse wet de mogelijkheid van cassatieberoep tegen de uitspraken van de *Conseil disciplinaire et administratif d'appel* bij het Luxemburgse *Cour de cassation*, maar de vraag bleef of dit nu wel voldoende was om te voldoen aan de eisen van artikel 9 richtlijn vestigingsrecht advocaten.⁴

Het Hof trapt af met een analogie naar een klassieker uit het Europees recht: uit de zaak *Johnston* volgt dat de lidstaten maatregelen moeten nemen die voldoende effectief zijn om het doel van de richtlijn te bereiken en ervoor moeten zorgdragen dat de toegekende rechten door de betrokkene

nen daadwerkelijk voor de nationale rechter kunnen worden ingeroepen.⁵ De rechterlijke toetsing van artikel 9 richtlijn vestigingsrecht advocaten is de uitdrukking van een algemeen beginsel van gemeenschapsrecht, zo laat het Hof weten. Teneinde een effectieve rechterlijke bescherming te waarborgen moet de instantie die bevoegd is om kennis te nemen van het beroep tegen een weigeringsbesluit voldoen aan het communautairrechtelijke begrip 'rechterlijke instantie' en zoekt daarbij aansluiting bij zijn rechtspraak ex artikel 234 EG. Het Hof wijst in het bijzonder op de noodzaak van 'onafhankelijkheid en onpartijdigheid [...]'.⁶ Met name op het punt van de onafhankelijkheid wringt de schoen met de Luxemburgse procedure.

Het Hof wijst met betrekking tot de onafhankelijkheid op twee aspecten: een extern en intern aspect. In de eerste plaats houdt het *externe* aspect in dat de instantie beschermd wordt 'tegen tussenkomsten of druk van buitenaf die de onafhankelijkheid van de oordeelsvorming van haar leden in aan hen voorgelegde geschillen in gevaar zouden kunnen brengen'.⁷ Het Hof vervolgt door uit te leggen dat ten behoeve van deze onontbeerlijke vrijheid ten opzichte van externe factoren, waarborgen vereist zijn voor de bescherming van de persoon van de rechtspreker, bijvoorbeeld door middel van onafzetbaarheid.⁸ Het *interne* aspect sluit, volgens het Hof, 'aan bij het begrip onpartijdigheid en heeft betrekking op het houden van gelijke afstand ten opzichte van de partijen bij het geding en hun respectieve belangen met betrekking tot het voorwerp van het geding. Voor dit aspect is nodig dat objectiviteit in acht wordt genomen [...] en dat elk belang bij de oplossing van het geschil, buiten de strikte toepassing van de rechtsregel, ontbreekt'.⁹

We voelen het al aankomen: de manier waarop het in Luxemburg geregeld is, laat te wensen over. Het Hof vervolgt met instemming de conclusie van de advocaat-generaal, die al opmerkte dat een weigeringsbesluit voor de inschrijving van een Europese advocaat onderworpen is aan het toezicht van een orgaan dat volledig is samengesteld met Luxemburgse advocaten en in hoger beroep door een meerderheid van dergelijke advocaten.¹⁰ Dit is genoeg reden om te vrezen voor een belangenconflict tussen een Luxemburgse advocaat en een andere Europese advocaat, omdat er een niet gelijke afstand ten opzichte van de betrokken belangen

⁴ Dit luidt: 'Besluiten tot weigering of tot doorhaling van de in artikel 3 bedoelde inschrijving, alsmede besluiten waarbij tuchtrechtelijke sancties worden opgelegd, dienen met redenen te worden omkleed.
Tegen deze besluiten kan volgens het nationale recht beroep bij de rechter worden ingesteld.'

⁵ R.o. 45; zie verder zaak 222/84 *Johnston*, Jur. 1986, 1651.
⁶ R.o. 48.

⁷ R.o. 51 onder verwijzing naar C-103/97 *Köllensperger en*

Atzwanger, Jur. 1999, I-551; C-407/98 *Abrahamson en Anderson*, Jur. 2000, I-5539, alsmede het arrest van de buurman voor de rechten van de mens in Straatsburg: het EHRM in het arrest *Campbell en Fell/Verenigd Koninkrijk* van 28 juni 1984, série A, nr. 80.

⁸ R.o. 51, zie gevoegde zaken C-9/97 en C-118/97 *Jokela en Pitkäranta*, Jur. 1998, I-6267.

⁹ R.o. 52.

¹⁰ R.o. 56.

bestaat.¹¹ Luxemburgse advocaten oordelen namelijk over de toelating van (toekomstige) concurrenten.

Hoewel de uitvoerige motivering van het Hof op dit punt daartoe aanleiding leek te geven, verwordt het Hof in zijn voorlopige deelconclusie niet tot een olifant in een porseleinkast. De Luxemburgse regels 'lijken dus niet voldoende waarborgen voor onpartijdigheid te kunnen bieden', de uiteindelijke mogelijkheid tot cassatieberoep maakt dat niet anders.¹² Weliswaar dwingt artikel 9 van de richtlijn er niet toe dat het eerste beroep door een rechterlijke instantie wordt beoordeeld, maar de toegang tot de cassatierechter staat pas open nadat de eerdere beroepsgangen zijn uitgeput. Er moet wel sprake zijn van een effectieve toegang tot de rechter, en dat moet binnen een redelijke termijn, zo leert het Hof. Daarbij moet het gaan om een rechter die zowel bevoegd is over de feiten als over rechtsvragen.¹³

Getrouw aan de traditie van de prejudiciële procedure blijft de uiteindelijke beslissing op het bordje liggen van de nationale rechter. Toch is het antwoord op het totaalpakket van de procedure volkomen duidelijk: de condities tezamen voldoen niet aan de eisen van rechterlijk toezicht zoals voorgeschreven door de richtlijn.

Hoewel de procedure voor inschrijving als Europese advocaat op het Nederlandse tableau als advocaat in essentie een andere is, doet het bovenstaande oordeel van het Hof bezien in het licht van de huidige Nederlandse advocatuurlijke tuchtrechtspraak enige wenkbrauwen fronsen. Is het namelijk niet zo dat ook elke Nederlandse raad van discipline is samengesteld uit een merendeel van advocaten? En ziet die niet ook op de werkzaamheid in Nederland van andere Europese advocaten onder oorspronkelijke beroepstitel? Uit artikel 46b lid 1-3 Advocatenwet volgt dat een raad van discipline bestaat uit 'een voorzitter, ten hoogste zes plaatsvervangende voorzitters, acht leden-advocaten en ten hoogste vijftien plaatsvervangende leden-advocaten', waarbij 'de voorzitter en plaatsvervangende voorzitters door Onze Minister van Justitie voor de tijd van vier jaren [worden] benoemd uit leden van de rechterlijke macht met rechtspraak belast'. Waarbij 'de leden-advocaten en de plaatsvervangende leden-advocaten alleen advocaten [kunnen zijn], die zijn ingeschreven bij een rechtbank binnen het rechtsgebied van de betrokken raad, die langer dan vijf jaar in Nederland zijn ingeschreven.' Dit stelsel gaat ook op voor de Europese advocaten die in Nederland

hun werkzaamheden uitoefenen onder hun oorspronkelijke beroepstitel. Dergelijke op traditie geschoeide invloed van juridische professionals op hun eigen tuchtrechtspraak is overigens niet alleen beperkt tot de advocatuur. Ook bij de Nederlandse regeling voor de notariële tuchtrechtspraak komen we iets dergelijks tegen. De vraag is of de hier geschetste inmenging in de toekomst altijd even sterk kan blijven bestaan. Het Hof van Justitie maakt in de zaak *Wilson* duidelijk dat een te sterke invloed van lokale beoefenaren van de vrije beroepen in dergelijke colleges in ieder geval niet bevorderlijk is voor het waarborgen van het onpartijdige en onafhankelijke karakter dat onlosmakelijk met rechtspraak verbonden hoort te zijn.

4 HORS D'OEUVRE VARIÉ: ADVOCATEN EN EUROPEES RECHT

Hebben we zojuist de blik geworpen op een waarborg voor en van het recht: de onafhankelijke en onpartijdige rechter, nu komt het zwaartepunt te liggen bij het gebruik van rechtsinstrumenten.¹⁴ Namelijk de avontuurlijke advocaat die zijn diensten in een andere lidstaat van de Europese Unie wil aanbieden of zich daar juist wil vestigen en daarbij de beschikbare Europese rechtsinstrumenten hanteert. Zoals u weet, hebben we binnen de Europese unie een interne markt, die wordt gekenmerkt door de afschaffing van hinderpalen voor het vrije verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal tussen de lidstaten (artikel 3 lid 1 sub c EG). De interne markt omvat, blijkens artikel 14 lid 2 EG, een ruimte zonder binnengrenzen waarin dat vrije verkeer is gewaarborgd volgens de bepalingen van het EG-Verdrag. De interne markt ontwikkelt zich door de mededingings- en vrijverkeerbepalingen alsmede door harmonisatiemaatregelen genomen door de Europese wetgever. Daarbij komt dat de interne markt geen doel op zich vormt, maar een instrument is om de doelstellingen van het EG-verdrag (art. 2 EG), en daarmee tevens van de Europese Unie, te verwezenlijken. Dat is niet alleen een abstract gegeven, maar komt – misschien wel het beste – tot uitdrukking in concrete gevallen waarin een partij zich belemmerd voelt in haar vrije verkeer en daarom een procedure voor de nationale rechter start met een beroep op de vrijverkeerbepalingen of de harmoniserende maatregelen. Wie ondersteunt haar daarbij? Uiteraard, de cirkel is rond, dat is vaak de advocaat.

11 R.o. 57 onder verwijzing naar EHRM, arrest *Langborger/Zwe-*
den van 22 juni 1989, série A, nr. 155.

12 R.o. 58-59.

13 R.o. 60.

14 Zie over de wisselwerking tussen rechtswaarborgen en rechts-

instrumenten het toegankelijke en tot op de dag van vandaag instructieve boek van de hand van K. Hellingman en K.J.M. Mortelmans, *Economisch publiekrecht. Rechtswaarborgen en rechtsinstrumenten*, Kluwer 1989.

Zoals al in de inleiding werd opgemerkt, heeft het Hof van Justitie heel wat belangwekkende uitspraken gedaan waarin de advocaat centraal staat. Laten we een paar daarvan als *hors d'oeuvre* uitserven. Natuurlijk moet op de eerste plaats worden gewezen op de zaak *Reyners*.¹⁵ De Nederlander Reyners had in België rechten gestudeerd en aldaar zijn diploma's behaald. Gewapend met zijn opgedane universitaire kennis verzocht hij vervolgens om toelating tot de Brusselse balie. Dat werd hem geweigerd, omdat de toen geldende Belgische wetgeving voorschreef dat uitsluitend personen met de Belgische nationaliteit tot de advocatuur konden worden toegelaten. Het Hof van Justitie had weinig moeite om hier strijd met de vrijheid van vestiging te constateren. Of neem de zaak *Vlassopoulou*.¹⁶ De Griekse Irene Vlassopoulou wilde zich als advocate bij de balie in Duitsland laten inschrijven, een beroep waartoe zij in Griekenland was opgeleid en ook daar had uitgeoefend. Op grond van de Duitse wetgeving werd haar dit verzoek geweigerd, aangezien was voorgeschreven dat de rechtenstudie aan een Duitse universiteit gevolgd moest zijn, in Duitsland een staatsexamen was afgelegd en een stage was vervuld. Het Hof oordeelde dat de regelgeving in strijd was met het recht op vestiging, omdat geen rekening werd gehouden met al in een andere lidstaat behaalde diploma's en kennis, zodat het in feite nodig was in Duitsland alsnog de gehele procedure te doorlopen. In plaats van de hele rechtenstudie in Duitsland over te moeten doen, volstond dat mw. Vlassopoulou slechts enkele extra tentamens zou afleggen.

Belangrijk is ook de uitspraak in *Gebhard*.¹⁷ In de zaak *Gebhard* ging het om een Duitse advocaat, die in strijd met de Italiaanse regelgeving duurzaam een beroepsactiviteit uitoefende in een door hem opgericht kantoor en zich daarbij *avvocato* noemde. De orde van advocaten verbood hem dit op grond van de regelgeving en schorste hem voor zes maanden. Gebhard stelde hiertegen beroep in en verweert zich door te stellen dat de Italiaanse regelgeving onverenigbaar is met het vrij dienstenverkeer. Het Hof oordeelde dat deze wetgeving een in beginsel verboden belemmering opleverde, aangezien Gebhard wordt belemmerd zich vrijelijk te vestigen en een kantoor in te richten. Zulke maatregelen 'die de uitoefening van de in het Verdrag gewaarborgde vrijheden kunnen belemmeren of minder aantrekkelijk kunnen maken' zijn enkel geoorloofd wanneer zij aan de volgende vier voor-

waarden voldoen: 'zij moeten zonder discriminatie worden toegepast, zij moeten hun rechtvaardiging vinden in dwingende redenen van algemeen belang, zij moeten geschikt zijn om de verwezenlijking van het nagestreefde doel te waarborgen en zij mogen niet verder gaan dan nodig is voor het bereiken van dat doel.'

In de recentere zaak *Wouters* was opnieuw een Nederlandse advocaat de initiator van een rechtsstrijd die leidde tot een belangrijke Europeesrechtelijke uitspraak. Hij bestreed een aantal bepalingen uit de Verordening van de Nederlandse Orde van Advocaten 1993.¹⁸ Het ging met name om het verbod van samenwerkingsverbanden tussen advocaten en accountants. Via prejudiciële vragen van de Raad van State kwam de zaak terecht bij het Hof van Justitie. Het Hof herbevestigde dat advocaten 'gewoon' als onderneming in de zin van het mededingingsrecht moeten worden beschouwd, maar dat bepaalde regels noodzakelijk zijn voor de goede uitoefening van het beroep en daardoor van de werking van het mededingingsrecht kunnen worden uitgesloten. Diezelfde uitzondering ging op voor de vrijheid van vestiging en het vrije dienstenverkeer.¹⁹ De hier opgenomen voorbeelden zijn verre van uitputtend, als illustratie kan worden verwezen naar andere belangrijk 'advocatenzaken', die als energie voor het warmhoudplaatje hebben gediend: *Van Binsbergen*, *Thieffry*, *Klopp*, *Commissie tegen Duitsland*, *Hamburger* en ten slotte de zaak *Arduino* die op dezelfde dag als de zaak *Wouters* werd gewezen.²⁰

De harmonisatie van de richtlijn vestigingsrecht advocaten staat niet op zichzelf. Voor advocaten met 'grensoverschrijdende' ambities is namelijk een tweetal andere Europese richtlijnen van belang. Ten eerste is dat de richtlijn 77/249/EEG, de 'dienstenrichtlijn'. Deze richtlijn maakt het de advocaat, onder bepaalde voorwaarden, mogelijk om tijdelijk in een andere lidstaat als advocaat op te treden en aldaar diensten te verlenen. Op de tweede plaats is er de richtlijn 89/48/EEG, de 'diploma-richtlijn'. Op basis van deze richtlijn kan een volwaardig beroepsbeoefenaar uit een van de EU-landen, ook weer onder voorwaarden, tot de balie van een andere lidstaat toetreden. Met een beroep op de 'vestigingsrichtlijn', die in deze annotatie centraal staat, kan een advocaat in het gastland (*host state*) zijn praktijk onder de oorspronkelijke beroepstitel uitoefenen. Na drie jaar kan onder bepaalde voorwaarden om inschrijving als advocaat van het gastland bij de balie worden ver-

15 Zaak 2/74 *Reyners*, Jur. 1974, 631.

16 Zaak C-340/89 *Vlassopoulou*, Jur. 1991, I-2357.

17 Zaak C-55/94 *Gebhard*, Jur. 1995, I-4165.

18 Zaak C-309/99 *Wouters*, Jur. 2002, I-1577.

19 Uitgebreid: J.W. van de Gronden en K.J.M. Mortelmans, 'Wouters: is het beroep van advocaat een aparte tak van sport?',

AA 51 (2002) p. 441-465.

20 Zaak 33/74 *Van Binsbergen*, Jur. 1974, 1299; zaak 71/76 *Thieffry*, Jur. 1977, 765; zaak 107/83 *Klopp*, Jur. 1984, 2971; zaak 427/85 *Commissie tegen Duitsland*, Jur. 1988, 1123; zaak C-20/92 *Hamburger*, Jur. 1993, I-3777; zaak C-35/99 *Arduino*, Jur. 2002, I-1529.

zocht. De richtlijn had uiterlijk op 14 maart 2000 in het nationale recht geïmplementeerd moeten zijn. Zoals zich regelmatig voordoet, leidde dat al eerder tot problemen bij een aantal lidstaten.²¹

5 BALIEWELSPREKENDHEID OP EEN BEDJE VAN VESTIGINGSVRIJHEID

Na de beide *appetizers* over rechters en advocaten en het Europees recht belanden we aan bij het spreekwoordelijke klapstuk: de baliewelsprekendheid op een bedje van vestigingsvrijheid. Met 'baliewelsprekendheid' bedoelen we natuurlijk de taaleis in de Luxemburgse wetgeving ten aanzien van de advocaten die onder hun oorspronkelijke beroepstitel in Luxemburg werkzaam wensten te zijn. Een centrale vraag in de zaak *Wilson en Commissie tegen Luxemburg* is of de voorafgaande toetsing van talenkennis in stand kan blijven. Normaal gesproken loopt het Hof op kousenvoeten ten aanzien van taaleisen, maar hanteert dit rechterlijk college dezelfde aanpak in Europese harmonisatie die gericht is op het vergemakkelijken van de Europese vestigingsvrijheid voor advocaten? Artikel 3 van de richtlijn legt een verplichting op tot inschrijving bij de bevoegde autoriteit in de lidstaat van ontvangst (in Luxemburg de *Conseil de l'ordre*), mits er een verklaring van inschrijving als advocaat uit het land van oorsprong wordt overgelegd. Daarin kan de bevoegde autoriteit van de ontvangende lidstaat eisen dat deze verklaring niet meer dan drie maanden oud is en stelt de autoriteit van de lidstaat van herkomst van de inschrijving in kennis.

Dat het Hof in de regel voorzichtig is met betrekking tot taaleisen is eigenlijk heel begrijpelijk. Taal is natuurlijk een gevoelig en kwetsbaar iets en wezenlijk voor de nationale, regionale culturele identiteit. Bedenk alleen al maar dat we in Europa maar weinig landen aantreffen waarin bij grensoverschrijding in dezelfde taal wordt gesproken. Het is goed om daarbij te realiseren hoeveel verschijningsvormen taal wel niet heeft in het Europees recht.²² In de eerste plaats is er het vraagstuk van het interne talenregime van de Europe-

se Unie. Het betreft hier niet alleen het vraagstuk van de officiële talen van de EU (zie onder meer art. 314 EG), maar ook de praktijk van de zogenoemde 'werktalen' bij de instellingen. Daarnaast moet worden gewezen op – wat wij zouden willen noemen – de constitutionele functie van taal. Artikel 22 Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie bepaalt bijvoorbeeld onder het kopje 'Culturele, godsdienstige en taalkundige verscheidenheid': 'De Unie eerbiedigt de culturele, godsdienstige en taalkundige verscheidenheid.'²³ Deze bepaling is natuurlijk van fundamenteel belang om de verhouding tussen de EU en haar lidstaten goed te bepalen. Het Handvest is weliswaar niet rechtens afdwingbaar, maar heeft wel een belangrijke interpretatieve waarde. In de derde plaats moet op de grondrechtenfunctie van taal worden gewezen. Artikel 21 EG geeft Unie-burgers het recht om de instellingen en de overige organen te benaderen in hun eigen taal.²⁴ Toch is in de zaak *Wilson* is een heel andere functie aan de orde, namelijk de marktintegratiefunctie van taal. In *Wilson* heeft de Luxemburgse taaleis een belemmerend effect op de mogelijkheden van advocaten om zich in andere lidstaten te vestigen. Ook al is een dergelijke taaleis 'zonder onderscheid' opgesteld – dat wil zeggen: bedoeld voor iedereen – komt hij bijna altijd neer op materiële discriminatie of in ieder geval een belemmering van de niet-Luxemburger, want zeg nu zelf: hoe is uw Letzeburgs? Buiten het personenverkeer, in het bijzonder in het goederenverkeer, is het niet zo moeilijk om voorbeelden te geven van taalvereisten als belemmering voor het vrij verkeer van goederen.²⁵

Als we *Wilson* situeren in de rechtspraak van het Hof over de verhouding taalvereisten en marktintegratie (personenverkeer in het bijzonder), dan zijn de volgende twee uitspraken van belang. In de eerste plaats is dat de zaak *Groener*.²⁶ Mw. Groener, tekenonderwijzeres in Ierland, werd ontslagen omdat zij een onvoldoende kennis van de Ierse taal had. De Ierse taal, als de nationale taal, is de eerste officiële taal (art. 8 van de Ierse grondwet). De Ierse regeringen voeren sinds vele jaren een beleid dat erop is gericht, het gebruik van het Iers als middel tot uitdrukking van de nationale identi-

21 Getuige het aantal niet-nakomingsprocedures ten aanzien van de richtlijn 98/5 door de Commissie aangespannen tegen Frankrijk, Ierland, België, Luxemburg en Nederland. Luxemburg kent overigens al een kleine geschiedenis ten aanzien van deze richtlijn. In de zaak *Luxemburg tegen Europees Parlement/Raad* trachtte deze lidstaat de richtlijn nietig te laten verklaren. Het Hof ging niet mee met de bezwaren van Luxemburg mee en verwierp het beroep. Zie zaak C-168/98 *Luxemburg tegen Europees Parlement/Raad* Jur. 2000, I-9131.

22 Zie over alle aspecten van taal en recht van de EU: Richard L. Crech, *Law and Language in the European Union; The Paradox of a Babel 'United in Diversity'*, Groningen 2005.

23 PbEG 2000, C 364/1. Vgl. ook Art. II-82 van het Grondwettelijk Verdrag: 'De Unie eerbiedigt de verscheidenheid van cul-

tuur, godsdienst en taal.' Zie ook het 'Grondwettelijk Verdrag', Art. I-3: [...] 'De Unie eerbiedigt haar rijke verscheidenheid van cultuur en taal en ziet toe op de instandhouding en de ontwikkeling van het Europees cultureel erfgoed.'

24 Vgl. voor soortgelijke bepalingen in het Grondwettelijk Verdrag, de artikelen Art. I-10 en Art. II-101. Vgl. ook Art. II-81, lid 1 Grondwettelijk Verdrag: 'Iedere discriminatie, met name op grond van geslacht, ras, kleur, etnische of sociale afkomst, genetische kenmerken, taal, godsdienst of overtuiging, politieke of andere denkbeelden, het behoren tot een nationale minderheid, vermogen, geboorte, een handicap, leeftijd of seksuele gerichtheid, is verboden.' [cursivering toegevoegd]

25 Vgl. bijvoorbeeld zaak C-369/89 *Piageme*, Jur. 1991 I-2971.

26 Zaak 379/87 *Groener*, Jur. 1989, 3967.

teit en cultuur niet alleen te ondersteunen, maar ook te bevorderen. Het verplicht stellen van een zekere kennis van de Ierse taal voor docenten aan openbare scholen voor beroepsoponderwijs, behoort tot de maatregelen die de Ierse regering in het kader van dit beleid heeft genomen. Ter rechtvaardiging werd door haar een beroep gedaan op artikel 3 verordening 1612/68.²⁷ Artikel 3 verbiedt maatregelen die, hoewel van toepassing zonder onderscheid naar nationaliteit, tot enig of voornaamste doel of gevolg hebben dat de onderdanen van de andere lidstaten van de aangeboden arbeid geweerd worden. Maar het maakt daarbij een uitzondering voor 'voorwaarden betreffende de wegens de aard van de te verrichten arbeid vereiste talenkennis.' Op grond van een, in de literatuur nogal bekritiseerde,²⁸ ruime interpretatie van deze uitzonderingsgrond, oordeelde het Hof dat 'een vaste volledige betrekking als docent aan een openbare instelling voor beroepsoponderwijs arbeid van dien aard [is], dat het vereiste van talenkennis hiervoor gerechtvaardigd is, in de zin van artikel 3, lid 1, laatste alinea, van verordening 1612/68 van de Raad, mits het betrokken vereiste deel uitmaakt van een beleid tot bevordering van de nationale taal die tegelijkertijd de eerste officiële taal is, en het vereiste op evenredige en niet-discriminerende wijze wordt gehanteerd.'²⁹

Een tweede zaak voor ons van belang is de zaak *Haim*.³⁰ Die zaak betrof de interpretatie van artikel 18 lid 3 richtlijn 78/686.³¹ Dit artikel luidt als volgt: 'De lidstaten dragen er zorg voor dat in voorkomend geval de begunstigen in hun belang en in dat van hun patiënten de talenkennis verwerven die noodzakelijk is voor de uitoefening van hun beroepswerkzaamheden in de ontvangende lidstaat.' In die zaak oordeelde het Hof dat 'de bevoegde autoriteiten van een lidstaat voor de toelating als ziekenfondstandarts van een beoefenaar van de tandheelkunde die onderdaan is van een andere lidstaat, in eerstgenoemde lidstaat is gevestigd en daar zijn beroep mag uitoefenen, maar niet in het bezit is van een in artikel 3 van richtlijn 78/686 genoemd diploma, als voorwaarde mogen stellen, dat de betrokken tandarts over de talenkennis beschikt die hij voor de uitoefening van zijn beroepsactiviteit in de lidstaat van vestiging nodig heeft.'³²

In de zaak *Commissie tegen Luxemburg* verweert de Luxemburgse regering zich in de eerste plaats door te stellen dat de Luxemburgse talenregeling zonder onderscheid geldt voor iedere advocaat die zich bij de orde wil inschrijven. Daarbij – en onder verwijzing naar het arrest *Haim* – maakt Luxemburg duidelijk dat de taaleis noodzakelijk is voor de betrouwbaarheid van de communicatie met cliënten, administratieve autoriteiten en beroepsorganisaties in de lidstaat van ontvangst. Duits, Frans en het Letzeburgs zijn bovendien gewoon de rechtspraktijktaalen in Luxemburg.³³

In de zaak *Wilson* treffen we weinig sporen van dit verweer aan. De rechtsoverwegingen 63-77 laten zien dat het Hof daarvan niet onder de indruk was.³⁴ Het Hof begint zijn oordeel met een verwijzing naar de doelstelling van de richtlijn. Uit de considerans, zoals het Hof reeds oordeelde in de zaak *Luxemburg tegen Europees Parlement/Raad*, blijkt dat de richtlijn vestigingsrecht advocaten onder andere een einde wilde maken aan de verschillen tussen de nationale systemen voor inschrijving bij de bevoegde autoriteiten door de bestaande ongelijkheden en belemmeringen op te heffen.³⁵ Volgens ligt de essentie van het oordeel omtrent de taaleis verscholen in de rechtsoverweging 67:

'De overlegging aan de bevoegde autoriteit van de lidstaat van ontvangst van een verklaring van inschrijving bij de bevoegde autoriteit van de lidstaat van herkomst lijkt aldus de enige voorwaarde te zijn waarvan de inschrijving van de betrokkene in de lidstaat van ontvangst afhankelijk mag worden gesteld om in deze laatste lidstaat onder zijn oorspronkelijke beroepstitel werkzaam te zijn.' [cursivering toegevoegd door de auteurs]

De Europese wetgever heeft de voorwaarden om onder een oorspronkelijke beroepstitel in een gastland te vestigen als advocaat dus blijkbaar 'volledig geharmoniseerd'. Enkel het ontbreken van een verklaring van inschrijving uit het land van oorsprong kan Wilson het recht ontzeggen om als *barrister* werkzaamheden in Luxemburg uit te oefenen. Daarmee belanden we bij een klassiek, maar nog niet geheel uitgekristalliseerd, leerstuk van het Europees recht. Namelijk de verhouding tussen de bevoegdheden van de EU en de lidstaten in relatie tot secundaire Europese wetgeving. In lijn met vas-

27 PbEG 1968 L 257/2: Verordening (EEG) nr. 1612/68 van de Raad van 15 oktober 1968 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Gemeenschap.

28 Zie bijvoorbeeld Crech, a.w., p. 99-104.

29 Aldus het dictum in *Groener*.

30 Zaak C-424/97 *Haim*, Jur. 2000, I-5123

31 Richtlijn 78/686 L 233/1. Vgl. ook artikel 15 lid 3 van Richtlijn 77/452/EEG van de Raad van 27 juni 1977 inzake de onderlinge erkenning van de diploma's, certificaten en andere titels van verantwoordelijk algemeen ziekenverpleger, tevens houdende maatregelen tot vergemakkelijking van de daadwerkelijke uitoefening van het recht van vestiging en vrij verrichten

van diensten; PbEG 1977 L 176/1. Deze bepaling luidt: 'De Lid-Staten dragen er zorg voor dat in voorkomend geval de begunstigen in hun belang en in dat van hun patiënten de talenkennis verwerven die noodzakelijk is voor de uitoefening van hun beroepswerkzaamheden in de ontvangende Lid-Staat.'

32 R.o. 61 *Haim*.

33 Zaak *Commissie tegen Luxemburg*, r.o. 28-33.

34 Datzelfde gaat op voor de zaak *Commissie tegen Luxemburg*. Vergelijk de synchroon verwoorde rechtsoverwegingen 34-48 in de zaak *Commissie tegen Luxemburg*.

35 Vgl. r.o. 64, zie verder zaak C-168/98 *Luxemburg tegen Europees Parlement/Raad* Jur. 2000, I-9131.

te jurisprudentie oordeelt het Hof ook in de zaak *Wilson*, dat bij volledige harmonisatie de lidstaten niet langer over 'eigen' wetgevende bevoegdheden beschikken. De Europese wetgeving heeft dan het desbetreffende terrein volledig in bezit genomen, waardoor de beleidsruimte van de lidstaten volledig door de harmonisatiemaatregel wordt bepaald. In de buitenlandse literatuur wordt dit wel aangeduid met de begrippen *occupation of the field*, *Sperr-wirkung* en *pre-emption*. Anders dan bijvoorbeeld bij minimumharmonisatie zijn lidstaten bij deze vorm van harmonisatie in beginsel niet gerechtigd om strengere of aanvullende normen vast te stellen dan de normen uit de richtlijn. Afwijking van de volledig geharmoniseerde norm is in beginsel alleen toegestaan binnen de marges van de maatregel zelf. Nu biedt het EG-verdrag in artikel 95 lid 4 e.v. de mogelijkheid om af te wijken van richtlijnen die volledige harmonisatie bevatten. Echter, aangezien richtlijn 98/5 haar rechtsgrondslag heeft gevonden in de artikelen 49 en 57 EG (en dus niet – ook niet mede – is gebaseerd op art. 95 EG) zal ook dit de Luxemburgse wetgever niet kunnen helpen.

In het licht van het algemene leerstuk van volledige harmonisatie is het oordeel van het Hof geenszins verrassend. In de richtlijn is bewust afgezien van een systeem van voorafgaande toetsing van de talenkennis, maar zijn garanties opgenomen onder meer ten behoeve van de goede rechtsbedeling – soms is er een samenwerkingseis met een advocaat uit het gastland – en is bewust een onderscheid gecreëerd voor de advocaat werkzaam onder zijn oorspronkelijke beroepstitel en advocaten die onder de beroepstitel van het gastland werkzaam zijn.³⁶ Met name in de conclusie van de advocaat-generaal wordt uitvoerig op de wetgevingsgeschiedenis van de richtlijn ingegaan en daaruit blijkt zonneklaar dat door in de richtlijn geen nadere eisen te stellen aan het vestigen van advocaten onder hun oorspronkelijke beroepstitel, het de bedoeling van de Europese wetgever is geweest dat lidstaten ook geen aanvullende eisen mogen stellen. Het Hof wijdt hier ook een paar overwegingen aan, verwijst daarbij met name naar de toelichting bij het voorstel voor de richtlijn, maar is wat meer summier.³⁷ Als de Europese wetgever een ruimer regime had toegestaan, dan was er meer mogelijk geweest. Maar daarvoor vinden we in het kader van de inschrijving onder oorspronkelijke beroepstitel geen ruimte in de letterlijke tekst van de richtlijn, evenmin als in de toelichting daarop. We zouden dit een vorm van 'stilzwijgende harmonisatie' kunnen noemen.

In het licht hiervan lijkt het ons terecht dat het Hof in de zaak *Wilson* van de lijnen in *Groener* en *Haim* is afgeweken. Groener moet toch vooral worden gezien in de speciale constitutionele context van de Ierse wetgeving. De Luxemburgse taaleis moet niet worden gezien als een uitdrukking van een beleid tot bevordering van 'de nationale taal die tegelijkertijd de eerste officiële taal is'.³⁸ Dat de benadering in *Haim* niet opgaat, valt ons inziens te verklaren door de specifieke bepaling van artikel 18 lid 3 richtlijn 78/686. Daar heeft de Europese wetgever het dus uitdrukkelijk nodig geoordeeld om taalkennis verplicht te stellen. Een soortgelijke bepaling ontbreekt, en niet toevallig, juist in de richtlijn vestigingsrecht advocaten.

Blijven ter bespreking over de twee andere grieven van de Commissie in de zaak *Commissie tegen Luxemburg*. Ten aanzien van het Luxemburgse verbod om als domicilieadres voor vennootschappen te fungeren is het Hof betrekkelijk kort. Verklaart het Hof ten aanzien van het niveau van harmonisatie in artikel 3 dat er sprake is van volledige harmonisatie, in het afdoen van dit verbod vinden we een dergelijke overweging niet terug. Het Hof maakt duidelijk dat in de artikelen 2 en 5 van de richtlijn als beginsel is geformuleerd dat Europese advocaten het recht hebben om dezelfde werkzaamheden uit te oefenen in de gastlidstaat die ze in hun land van oorsprong ook mogen verrichten. Er bestaan wel uitzonderingen op dit beginsel, maar deze zijn limitatief in de richtlijn opgenomen (namelijk in art. 5 lid 2 en 3). Het voorliggende verbod valt zeker niet onder de uitzonderingen en is daarom in strijd met de richtlijn vestigingsrecht advocaten en kan derhalve niet in stand blijven.³⁹ Zonder dat het Hof aangeeft of er sprake is van volledige harmonisatie, haalt het Hof dit verbod onderuit. Dat roept toch nog wel wat vraagtekens op. Want waar ligt nu de precieze grens van de doelstellingen van de richtlijnen? Het grijze gebied tussen het krachtens de doelstelling van de richtlijn geharmoniseerde deel en de ruimte voor lidstaten om op bepaalde terreinen maatregelen te nemen is in zekere zin een black box en afhankelijk van het concrete geval. Daarover zullen in de komende tientallen jaren nog wel de nodige procedures worden gevoerd. Het gaat om de grenzen van de werkingssfeer van het gemeenschapsrecht. Uit de redenering van het Hof moet bijvoorbeeld Nederland *alle* werkzaamheden die een *barrister* onder Engels recht mag verrichten zonder meer toestaan (indachtig de uitzonderingen die de richtlijn biedt). Het komt neer op een afgedwongen vol vertrouwen in de andere lidstaat en zijn wetgevend kader. Iets dat niet altijd

36 R.o. 71-76.

37 R.o. 68-69.

38 Waarbij moet worden opgemerkt dat de officiële taal in Luxemburg het Letzeburgs is. Het is daarmee de enige officiële taal die

niet, op grond van art. 314 EG, officiële taal van de EU is. Zie hierover nader Creech, *a.w.*, p. 18.

39 R.o. 59.

even gemakkelijk door de lidstaten wordt onderschreven.

Dat zien we ook terug in de derde grief van de Commissie. Luxemburg vertrouwde niet op de eis van een verklaring bij inschrijving en wilde bij wet een verplichting opleggen aan de Europese advocaat, werkzaam onder de beroepstitel van zijn land van oorsprong, om ieder jaar een verklaring van inschrijving bij de bevoegde autoriteit van de lidstaat van herkomst te overleggen. Het Hof maakt duidelijk dat, zoals de Commissie reeds benadrukte in de precontentieuze procedure, dat de richtlijn voldoende waarborgen biedt voor samenwerking met autoriteiten van andere lidstaten om na te gaan of de bezoekende advocaat nog steeds staat ingeschreven bij de autoriteit van het land van oorsprong.⁴⁰ Daarom lijkt de Luxemburgse extra regeling een 'administratieve maatregel te zijn die onevenredig is aan het nagestreefde doel, en vindt dan ook geen rechtvaardiging in de bepalingen van richtlijn 98/5'.⁴¹

Dit is in strijd met de richtlijn vestigingsrecht advocaten, oordeelt het Hof. Ook hier is blijkbaar sprake van volledige harmonisatie, maar ook hier moeten uw annotatoren dat 'inlezen' in de rechtsoverwegingen van het Hof. Misschien is die aanpak van het Hof toch niet zo wenselijk. Het niveau van harmonisatie is immers juist niet iets waarin met algemene stempels, richtlijnen kunnen worden gecategoriseerd. Harmonisatie vereist eigenlijk een artikelsgewijze benadering: per bepaling moet het niveau van de harmonisatie worden vastgesteld en worden bekeken in hoeverre er restbevoegdheden voor lidstaten bestaan.⁴² Deze blijven in ieder geval bestaan in gevallen van partiële en minimumharmonisatie, maar zijn veel beperkter in het geval van volledige harmonisatie. In dit laatste geval blijft altijd de vraag bestaan naar de doelstelling van de richtlijn en de bepaling in het bijzonder en dus naar de werkingssfeer van de Europese harmoniserende wetgeving. De telkens terugkerende vraag naar waar die grens ligt tussen lidstaat en EU is niet alleen iets van vervlakte politieke kretologie, maar juist ook en misschien bij uitstek een juridisch buitengewoon interessant rechtsgebied.

6 TOT BESLUIT: GEEN KOFFIEDIK, MAAR HELDERE KOFFIE

Al voldaan? Het Hof van Justitie komt in beide zaken tot de heldere conclusie dat de voorafgaande toetsing van de talenkennis niet mag gelden als voorwaarde voor inschrijving in de zin van artikel

3 richtlijn vestigingsrecht advocaten.⁴³ Een dergelijke eis van taalkennis is niet in de richtlijn vestigingsrecht advocaten opgenomen. Door de 'stilzwijgende harmonisatie' is het de bedoeling van de Europese wetgever geweest dat lidstaten in dit kader geen aanvullende eisen mogen stellen. Eisen aan de 'baliewelsprekendheid' zijn daarom in deze context niet te stellen. In de zaak *Wilson* wordt deze conclusie gepreludeerd door de verklaring dat artikel 9 richtlijn vestigingsrecht advocaten zich verzet tegen een beroepsprocedure waarin het eerste toezichtsorgaan volledig is samengesteld uit Luxemburgse advocaten en in hoger beroep door een meerderheid van zulke advocaten, terwijl in het cassatieberoep voor de hoogste rechterlijke instantie van Luxemburg slechts een rechterlijke toetsing van de rechtsvragen en niet van de feiten mogelijk is. De overwegingen van het Hof over de onpartijdige en onafhankelijke rechter zullen we vast en zeker vaker zien terugkomen. In de infractieprocedure wordt daarnaast duidelijk dat ook het Luxemburgse verbod om, gericht tot Europese advocaten met een ander land van oorsprong, als domicilieadres voor vennootschappen te fungeren, niet in stand kan blijven. Bovendien is de verplichting voor dit soort advocaten om elk jaar een verklaring van inschrijving bij de bevoegde autoriteit van hun lidstaat van herkomst te overleggen niet conform de verplichtingen van de richtlijn vestigingsrecht advocaten. Daarmee heeft Luxemburg onnodig een verbod en aanvullende eisen gesteld. Wetswijziging lijkt dus noodzakelijk te zijn. Wilson hoeft volgens ons daarop niet te wachten. Hoewel de *Cour administrative d'appel* daarover geen vragen heeft gesteld, lijkt het ons zonneklaar dat artikel 3 lid 2 richtlijn vestigingsrecht advocaten rechtstreekse werking bezit, waardoor de taaleis uit de Luxemburgse wetgeving buiten toepassing moet worden gelaten en niet aan Wilson kan worden 'teggeworpen'.

Blijft over de vraag naar de precieze grenzen van volledige harmonisatie en dus van de doelstellingen van de richtlijn. Een antwoord kan moeilijk anders worden gevonden dan aan de hand van het concrete geval. Een gegeven dat de gemoederen van het juridische ambacht onverminderd zal warmhouden. Zowel bezien vanuit de algemene leerstukken van Europees recht als vanuit specialistische rechtsgebieden die met de doorwerking van het Europees recht worden geconfronteerd, stuiten we daarmee op een razend interessant onderzoeksterrein. Genoeg *food for thought* zouden wij zo zeggen. Op naar de volgende 'advocatenzaak': advocaten, pleit smakelijk! ☘

40 Namelijk via de artikelen 7 lid 2 en 13 richtlijn.

41 R.o. 70.

42 Vgl. Y. Hofhuis, *Minimumharmonisatie in het Europees recht*.

Vormen, begrip en gevolgen, Deventer 2006.

43 Vreemd genoeg is dit in het dictum van de zaak *Commissie tegen Luxemburg* helderder verwoord dan in de zaak *Wilson*.